

IMAGINEA UCRAINEI ȘI A LEGĂTURILOR POLONO-UCRAINENE ÎN VIZIUNEA LUI JERZY STEMPOWSKI

Constantin GEAMBAȘU

Artykuł porusza sprawę wizerunku kontaktów polsko-ukraińskich na podstawie informacji i komentarzy podanych przez J. Stempowskiego w swoich esejach zamieszczonych w tomie *W dolinie Dniestru*. Autor artykułu skupia się szczególnie na więzi pomiędzy pamięcią kulturową a historia aktualną, nawiązując do właściwych obszarowi kresowemu zagadnień postrzeganych na szerokim tle uwarunkowań geograficznych i historycznych.

Kluczowe słowa: Imagologia, pamięć kulturowa, Kresy Wschodnie, kontakty polsko-ukraińskie, wielokulturowość

Născut la Cracovia, Jerzy Stempowski și-a petrecut copilăria și prima tinerețe în Podolia¹, unde se aflau bunicii săi, nobili polonezi înstăriți, mai concret pe Valea Nistrului. Tatăl său, Stanisław Stempowski, s-a remarcat de-a lungul timpului ca personalitate marcantă a vieții polone interbelice, devenind între timp Mare Mestru al Lojei Naționale a Poloniei și intrând în legătură cu numeroși intelectuali și politicieni ai vremii². Fiul său, Jerzy, a fost marcat de spiritul neliniștit și scrutător al tatălui, deși, spre deosebire de acesta, începe să fie preocupat de scris mult mai târziu, după ce întreprinde mai multe călătorii prin Europa. Așa cum mărturisea într-unul din eseurile sale, a început să scrie mai mult din plictiseală, negăsind altceva mai bun de făcut: „Am început să scriu târziu, la vârsta de 36 de ani, din motive arbitrare, într-o perioadă extrem de săracă în distracții. Astăzi, privind de la distanță, nu sunt sigur dacă aș fi început să scriu dacă în perioada aceea aș fi avut posibilitatea de a mă ocupa sistematic de muzică sau de a porni într-o călătorie îndepărtată”³.

¹ Regiune istorică în partea de sud-vest a Ucrainei, n.t. În eseurile de față, această regiune nu transpare totuși într-o lumină nostalgică și sentimentală, autorul optând pentru analiza sociologică și observarea lucidă a fenomenului ucrainean din ținuturile de la marginea Republicii Nobiliare, așa-numitele *Kresy* (zona de margine), n.t.

² Cf. T. Drewnowski, *Rzecz Russowska. O pisarstwie Marii Dąbrowskiej*, Kraków, 1981, p. 163 și urm.

³ Apud J. Olejniczuk, *Arkadia i małe ojczyzny. Vincenz-Stempowski-Wittlin-Miłosz*, Cracovia, Oficyna Literacka, 1992, p. 21.

Eseurile de față sunt rodul unor reflecții în urma acestor călătorii, dar mai ales al amintirilor și impresiilor din copilărie și tinerețe, purtând amprenta „patriei mici”, adică a Podoliei. Cele mai multe dintre ele, scrise și publicate cu precădere după război, deși invocă perioada interbelică, poartă amprenta unui anumit pesimism generat de distrugerile războiului și de schimbările geo-politice, pe care le-a adus cu sine¹. Conștient de informațiile precare cu privire la zona răsăriteană, precum și de deformarea acestor informații ca urmare a unor interpretări de natură ideologică sau politică, Stempowski încearcă să readucă în discuție idei și probleme specifice zonei respective, privite într-un context amplu de condiționări geografice și istorice. Demersul autorului capătă o pregnantă tentă imagologică, surprinzând trăsături mai puțin cunoscute publicului larg, menite să înlesnească o mai adecvată percepție a realităților din trecut sau din prezentul evocat. O particularitate a acestui spațiu, asupra căreia autorul atrage atenția încă de la început, o constituie amestecul populației, al limbilor și al straturilor sociale. Apartenența națională era rezultatul unei opțiuni individuale, în funcție de împrejurări, statutul național suferind modificări („Dacă un polonez se căsătorește cu o rusoaică, spunea tatăl meu, copiii lor erau, de obicei, ucraineni sau lituanieni”²). Această stare de lucruri a fost caracteristică îndeosebi în perioada dominației iagiellone asupra ținuturilor răsăritene³. Ideea expansiunii spre răsărit a aparținut regelui Cazimir cel Mare⁴. După cum se știe, în urma căsătoriei dintre Jadwiga, nepoata regelui, și Władysław Jagiełło, duce de Lituania, s-au pus bazele dinastiei Iagiellone și totodată ale unirii (personale) dintre Regatul Polonez și Ducatul de Lituania, având ca scop principal creștinarea Lituaniei păgâne⁵. Formele de administrare și guvernare ale noului teritoriu au cunoscut modificări de-a lungul a două secole. În anul 1569 a avut loc Unirea de la Lublin, în urma căreia a apărut un stat nou, cunoscut în istoriografie ca Republica Celor Două Națiuni (Rzeczpospolita Obojga Narodów), având același monarh, stemă, seim, valută, politică externă de de apărare comune, și păstrându-și

¹ Cf. *Nota wydawnicza*, în J. Stempowski, *W dolinie Dniestru. Listy o Ukrainie*, selecție și postfață de Andrzej Stanisław Kowalczyk, Varșovia, LNB, 1991.

² Stempowski, *op. cit.*, p. 11.

³ În legătură cu această perioadă s-a vorbit despre „modelul iagiellon”, sau misiunea poloneză de a civiliza Estul (vezi Andrzej Stanisław Kowalczyk, «Stepowa Hellada», postfață la Stempowski, *op. cit.*, p. 320).

⁴ Cf. H. Samsonowicz, *Miejsce Polski w Europie*, Varșovia, 1995, pp. 111-114.

⁵ Alicja Dybkowska, Jan Żaryn, Małgorzata Żaryn, *Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności*, Varșovia, PWN, 1994, p. 53.

separat visteria, instituțiile, armata și instanțele judecătorești¹. Anumite rezerve față de unirea de la Lublin le-au manifestat boierii lituanieni, obligați totuși să o accepte în urma confruntărilor cu armatele rusești ale lui Ivan cel Groaznic, cărora nu le puteau face față.

Stempowski face numeroase referiri la acest stat atunci, când pomeneste despre Vechea Republică, un stat multinațional, bazat în mare măsură pe conceptul de libertate, toleranță, onoare și credință – atribute fundamentale ale nobilimii poloneze la începuturile sale (secolele al XV-lea – al XVI-lea), până la instalarea oligarhiei (secolul al XVII-lea) generatoare de dezechilibre sociale și economice, ce s-au răsfrânt mai ales asupra populației de rând. Invocând perioada interbelică, autorul își manifestă indignarea în fața valului de naționalism care a pus stăpânire pe statul polonez renăscut². Totuși, subliniază Stempowski, naționalismul „a distrus stratul superior, intelectualitatea”, oamenii simpli neparticipând la lupte și exaltări. Se știe însă că naționalismul a făcut numeroase victime tocmai în rândurile oamenilor simpli, politica naționalistă răsfrângându-se negativ și nefast asupra modelului iagiellon și conducând la răfuiele și confruntări interetnice.

Trecând la evocarea imaginii Ucrainei de-a lungul timpului, autorul remarcă sărăcia și superficialitatea informațiilor prezente în descrierile de călătorie. Lipsa monumentelor grandioase (popoarele migratoare au distrus în calea lor majoritatea vestigiilor antice), stepa pustie, brăzdată de iazuri, râpe și urme ale războaielor, absența unor centre urbane dezvoltate, toate acestea explică în mare măsură numărul mic al călătorilor în această parte a Europei. Departe de drumurile bătute de popoarele migratoare, viața și-a urmat însă cursul său. Dincolo de comunitățile rurale, integrate în jurul valorilor tradiționale, în condiții economice favorabile Ucraina înregistrează progrese remarcabile, reamintind de modelul occidental. Limba latină – limba oficială a Vechii Republici – devine instrumentul de comunicare al umaniștilor, indiferent de zonă geografică. Locul latinei, dispărute odată cu prăbușirea Republicii, este luat de franceză în secolul al XVIII-lea. Atât latina, cât și franceza, folosită un secol și jumătate în Europa de Est, au constituit factori integratori din punct de vedere cultural.

¹ Cf. C. Geambașu, *Polonia nobiliară*, București, Editura Universității București, 2011, pp. 116-117.

² Vezi și Kowalczyk, *op. cit.*, p. 324.

De un interes deosebit în ochii autorului se bucură arhitectura și peisajul. Casele de locuit, grădinile, parcurile reamintesc de perioada barocă și iluministă, castelele și palatele fiind mărturie vie a influențelor străine, occidentale sau meridionale. Barocul, de exemplu, a marcat profund viața și mentalitatea oamenilor din Europa de Răsărit¹. Nu se cunosc exact cauzele acestei influențe extinse, vizibile în înfățișarea clădirilor, în ornamentația costumelor populare, în anumite obiceiuri și concepte. De asemenea, nu se știe pe ce căi a pătruns muzica barocă din îndepărtatul Occident până pe malurile Niprului. Stempowski lasă să se înțeleagă rolul favorabil pe care l-au jucat în această privință muzica vocală, corurile locale, deschise îndeosebi pentru piese *a capella*. În acest sens face o apologie corurilor ucrainene pe mai multe voci și funcției lor integratoare în viața spirituală a comunității. Din păcate, împărțirea statului polonez și consecințele acestui eveniment dramatic au dus la declinul arhitecturii, multe clădiri și cetăți rămânând în paragină (vezi cetatea Hotinului)². La Sfârșitul secolului al XVIII-lea, ca urmare a schimbărilor politice din această parte a continentului, Ucraina intră într-o îndelungată perioadă de izolare.

Două orașele importante în topografia locală îi stârnesc interesul eseistului: Berdyczów (Berdîciv) și Uściług (Ustîluh), purtătoare de trăsături ale întregului. Se conturează imaginea unor provincii îndepărtate, care prefigurează destinul trist al Europei de Est după înțelegerile de la Ialta între marile puteri. Asupra Uściługului zăbovește mai mult datorită evocării compozitorului I. Stravinski care deținea acolo o casă de vacanță, unde compunea în timpul verii. Revenirea lui Stempowski în Volînia, în iunie 1939, constituie un prilej de a afla mai multe informații despre casa lui Stravinski și despre localitatea în sine, aflată într-un avansat grad de decădere (vezi palatul familiei de magnați Lubomirski sau cetatea orașului). O formă specifică de relief a zonei o reprezintă movilele de pământ, numite gorgane, care adăpostesc morminte și relicve din perioada antică – mărturii ale legăturii cu lumea elenă³. Odată cu prăbușirea orașelor de pe țărmul de nord al Mării Negre, timp de câteva secole nu se mai știe nimic despre locuitorii acestui spațiu. La aceste „pete albe” din

¹ Prin filieră ucraineană barocul a pătruns în Moldova, vezi D.H. Mazilu, *Barocul în literatură română din secolul al XVII-lea*, Minerva, București, 1976 (capitolele despre Dosoftei și Miron Costin).

² Cf. Stempowski, *Pe Valea Nistrului*, în *op. cit.*, p. 24.

³ Aceste vestigii, precum și evocarea palatelor și a peisajelor iluministe, se constituie în viziunea unor critici într-o Arcadie a copilăriei, o „Arcadie ucraineană” sau „Eladă a stepei” (vezi Kowalczyk, *op. cit.*, p. 325; Olejniczak, *op. cit.*, p. 71).

istoria Ucrainei au contribuit nu doar năvălirile barbare, care au pustiit în mai multe rânduri satele și mai ales orașele, ci și războaiele civile, care au dus la depopularea și sărăcirea țării. Odată cu intrarea în sfera de dominație poloneză (începând cu sfârșitul secolului al XIV-lea) se produce o nouă stratificare a populației la nivel confesional: pe vechiul teritoriu al creștinismului răsăritean își face apariția ritul roman și, odată cu el, limba latină și barocul. După o scurtă perioadă de revitalizare economică a regiunii, datorată exportului de cereale, s-a instaurat iar criza generată de revoluția și războiul civil de la începutul secolului al XX-lea. Autorul pomeneste de o „permanentă adaptare la criza economică”, lăsând să se înțeleagă că pe un teren instabil nu se poate construi temeinic. În pofida dificultăților pe care le traversează, factorul de continuitate din istoria Volâniei îl reprezintă creștinismul de sorginte răsăriteană (liturgia cântată) și ansamblurile corale. Din păcate, în urma revoluției din 1917-1918 sunt închise numeroase biserici și desființate ansamblurile corale.

Ca o contrapondere axiologică în raport cu efemeritatea întreprinderilor umane și instabilitatea economică și politică a zonei, Stempowski aduce în discuție două personalități de anvergură din domeniul culturii. În afară de Igor Stravinski care, așa cum rezultă din *Cronica vieții mele*, nu manifestă niciun interes față de localnicii din Uściług și nici chiar față de obiceiurile și cântecele din zonă (pragmatic, compozitorul se retrage la casa din acest orașel pentru a compune în liniște și a-și petrece vara departe de larma orașului). Cea de a doua personalitate este scriitorul J. Conrad, descendent, la rândul său, din ținuturile ucrainene. Stempowski se întreabă cum arăta Ucraina pe care a văzut-o Conrad și ce anume din această imagine transpare în opera sa. Printre altele, Stempowski observă priceperea prozatorului „de a intui lumea interioară” a protagoniștilor din cărțile sale (majoritatea străini), considerând că ea „își are izvorul în experiența și impresiile sale din prima tinerețe”¹. Observăm aici un efort de valorizare a peisajului și a realităților sumbre și apăsătoare, proprii zonelor defavorizate.

Rol axiologic are și eseul *Pe un picior de plai*, cu trimitere expresă la cartea cu același nume a lui Stanisław Vincenz, filozof, umanist, excelent cunoscător al civilizației păstorești din Carpații Orientali². Imaginea densă a modului de viață al huțulilor se constituie într-o bogată și inedită monografie cu caracter etnografic și

¹ *Bagaż z Kalinówki*, p. 48.

² Stanisław Vincenz, *Na wysokiej poloninie. Prawda starowieku*, Sejny, Pogranicze, 2002.

intercultural. Pe baza cunoașterii în detaliu a cărții lui Vincenz, Stempowski formulează aprecieri memorabile, adeseori aforistice, despre comunitățile preistorice și despre civilizațiile agrare vechi. Astfel, agricultorii primari „sunt legați de natură, nu se pot rupe de ea pentru a căpăta perspectivă”. Agricultorii nu se pot îndepărta de efortul zilnic care le aduce mijloacele de trai și, ca urmare, nu pot întreprinde ceva care să rămână în memoria oamenilor. Pentru a se elibera și a întreprinde și alte activități era nevoie de crearea unor „rezerve de schimb”. Aceste rezerve stau la baza oricărei inițiative individuale, care presupune evaluarea critică a fenomenului, observarea lucidă a acestuia și memorie exactă. Stempowski face o paralelă interesantă între huțulii dependenți de traiul zilnic și participanții pasivi din capitalism, „care nu au niciun cuvânt de spus în administrarea întreprinderilor”¹. Dincolo de aceste „slăbiciuni”, civilizațiile primare se caracterizează prin tipul de gospodărie închisă, tipul de moralitate naturală, ospitalitate, legătură strânsă cu natura; de asemenea, prin prezența unor germeni de creație artistică inedită, ritualurile, atât de prezente în viața comunității satului, reprezentând o școală zilnică de cultivare a formelor artistice în viața de fiecare zi; de asemenea, valoarea vieții și a timpului nu se măsoară în categorii economice sau utilitare, ceea ce are drept rezultat un comportament frumos și echilibrat, pe măsura criteriilor artistice². Acest comportament artistic își găsește explicația în absența iobăgiei. Huțulii nu au cunoscut această formă ingrată, care îngreunează libertatea și spiritul creator al individului.

Dorind să înțeleagă factorii care au condus la schimbările petrecute în istoria Poloniei, și anume trecerea de la Polonia Iagiellonilor (care cuprindea ținuturile răsăritene, atingând dimensiunea unuia dintre cele mai puternice state din Europa) la Polonia Piaștilor, Stempowski constată cu tristețe că această îndelungată perioadă istorică (peste patru secole) a dispărut din memoria și imaginația polonezilor. O dovadă în acest sens o constituie opoziția opiniei publice în perioada interbelică față de încercările de refacere a federației cu Lituania. Pe de altă parte, dispariția ținuturilor răsăritene ale vechii Republici Nobiliare din memoria polonezilor este legată, după cum afirmă autorul, de retragerea populației poloneze. În perioada interbelică, numărul amintirilor și al impresiilor emoționante, legate de spațiul limitrof răsăritean, atât de prezente în opera romanticilor, a scăzut considerabil. Printre altele, poate și din cauză că dintr-un stat multinațional „Republica a devenit

¹ Stempowski, *op. cit.*, pp. 87-88.

² Cf. Olejniczak, *op. cit.*, p. 168.

un stat național, tinzând spre consolidarea caracterului său polonez”¹. O altă întrebare pe care și-o pune autorul capătă conotație retorică: ce a rămas în Ucraina după dominația poloneză? Având în vedere atitudinea arogantă și indiferentă a magnaților feudali, a rămas în mare măsură o anumită ostilitate din partea populației ucrainene, care a avut de suferit, mai ales în condițiile regimului feudal, desființat abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În plus, polonezii nu au manifestat interes față de cultura bielorușilor și a ucrainenilor care trăiau în același stat².

O altă etapă a relațiilor polono-ucrainene transpare în eseul *Campania de la Kiev*, numită și operațiunea ucraineană, din anul 1920, sau ofensiva Armatei poloneze, alături de armata Republicii Populare Ucrainene (URL) asupra Kievului în timpul războiului polono-bolșevic³. Stempowski prezintă rezultatele anchetei desfășurate de revista „Kultura” de la Paris, la 35 de ani de la desfășurarea evenimentului. În pofida numărului relativ mic de respondenți s-au conturat două grupări: adepții și criticii campaniei. Pusă la cale de mareșalul J. Piłsudski, cu scopul politic de a înființa o federație a statelor naționale situate între Marea Baltică și Marea Neagră pentru a despărți, în felul acesta, Polonia de Rusia și a face imposibilă expansiunea teritorială a Rusiei spre Vest, campania a avut la bază, așadar, obiective de natură strategică (înființarea unui sistem de aliați locali, care să facă imposibilă o nouă împărțire a Poloniei). O premisă esențială a acestui plan era înființarea unui stat ucrainean independent. În acest sens, Piłsudski a încheiat cu liderul ucrainean, Simon Petlura, o alianță politică și militară, prin care Polonia recunoștea suveranitatea Ucrainei, urmând să renunțe la teritoriile deținute înainte de împărțirea țării. Cele două armate urmau să lupte împreună împotriva bolșevicilor. Pe 3 mai soldații armatei poloneze au ajuns la Kiev, iar a doua zi, Armata Roșie a părăsit orașul, regroupându-se. La 9 mai în centrul Kievului defilau împreună polonezii și ucrainenii. La începutul lunii iunie a avut loc contraofensiva sovietică, în urma căreia polonezii s-au retras din Kiev. Au început tratativele de pace, în luna august, inițial la Minsk, iar ulterior la Riga. Din păcate, situația firavă a forțelor militare ale lui Petlura nu a permis menținerea independenței Republicii Ucrainene în fața agresiunii militare sovietice. Ca urmare, se poate afirma că inițiativa lui

¹ Kowalczyk, *op. cit.*, p. 333.

² *Ibidem*, p. 333.

³ *Wyprawa kijowska*, pp. 105-117.

Piłsudski s-a soldat cu un eșec. De aceea, o parte dintre respondenți consideră că expediția în sine a constituit un act riscant și inutil (pe calea tratativilor s-ar fi putut obține din partea Rusiei condiții mai favorabile decât cele pe care le-a adus cu sine tratatul de la Riga)¹.

Ideea înființării unui stat independent ucrainean, cu sprijinul Poloniei, nu avea sorți de izbândă, fiind „grevată de memoria conflictelor sociale, religioase și politice de-a lungul secolelor” între cele două etnii. Mai mult, în Galiția de Est, mișcarea ucraineană de independență era îndreptată chiar împotriva Poloniei. Mulți dintre participanții la anchetă considerau că „susținerea mișcării de independență a Ucrainei, lovind în interesele vitale ale Rusiei, ar fi îngreunat orice înțelegere cu aceasta din urmă”. În ochii rușilor, campania de la Kiev era un act de agresiune al statului polonez renăscut, reamintind de expediția asupra Moscovei din secolul al XVII-lea și sprijinirea ‘falșilor țari’ („expediția a ațâțat din nou sentimentele antipoloneze, atenuate de revoluție, și a întărit împotriva noastră naționalismul rus și bolșevismul”, scrie un alt participant la anchetă²).

O altă parte dintre respondenți vedeau în expediția de la Kiev un demers justificat, având în vedere valorificarea unui moment favorabil (Rusia era încă angajată în războiul civil) cu scopul de a bloca și a întârzia „concentrarea trupelor sovietice în ofensiva planificată asupra Poloniei”³. În privința celui de al doilea scop (independența Ucrainei), expediția a eșuat, fără a contribui la îmbunătățirea legăturilor dintre polonezi și ucraineni.

Aceste legături au înregistrat diferite etape de-a lungul timpului, sub semnul unui destin comun, marcat de întrepătrundere culturală și de lipsa unei granițe etnografice. „Apartenența la o minoritate sau alta, scrie Stempowski, nu este aici opera unui factor rasial, ci a unor îndelungate procese istorice; mai ales pe teritoriile mixte, o parte din populația poloneză actuală este de origine ucraineană, la fel cum o parte a populației ucrainene este de origine poloneză”⁴.

Escaladarea conflictelor dintre polonezi și ucraineni s-a produs odată cu afirmarea națională a popoarelor din bazinul Mării Baltice și al Mării Negre. Până în secolul al XIX-lea, problema identitară și națională era discutată îndeosebi în cercurile nobilimii sau ale intelighenției. La sfârșitul primului război mondial, reconfigurarea geopolitică în urma prăbușirii imperiilor din spațiul european a făcut

¹ *Ibidem*, p. 108.

² *Ibidem*, p. 110.

³ *Ibidem*, p. 115.

⁴ Vezi *Mniejszość ukraińska*, p. 133.

ca mișcarea națională să se extindă asupra altor categorii sociale, câștigând în intensitate. Acest lucru se observă cel mai bine în Galiția de Est, adică pe teritoriul unde se afla marea parte a minorității ucrainene din Polonia. Se produce astfel o convergență între naționalismul ucrainean și cel polonez: „în noiembrie 1918, liderii mișcării naționale ucrainene din Galiția de Est, cu ajutorul regimentelor ucrainene comasate acolo de partea Austriei (...) au proclamat Republica Ucraineană, ocupând teritoriul pe cale militară. Această încercare s-a izbit de rezistența armată a populației poloneze din Galiția de Est și ceva mai târziu de armata poloneză, care tocmai se organiza; în iunie 1919, această armată a dominat întreaga Galiție, respingând detașamentele de ucraineni”¹.

Demersul imagologic și hermeneutic al lui Stempowski dezvăluie legătura puternică dinpre memoria culturală și istoria actuală. Asupra conviețuirii dintre polonezi și ucraineni trecutul și-a lăsat o amprentă puternică, vizibilă până astăzi în atitudinea similară față de viață, obiceiuri, tradiții, ritualuri cu încărcătură mitică², atestând un grad intens de interculturalitate. Pe de altă parte, nedreptățile sociale, instituite în timpul regimului feudal, conflictele militare, declanșate în contextul exacerbării naționalismului, au alterat în mare măsură memoria culturală comună, stârnind adeseori sentimentul de ură și de neîncredere.

O problemă care merită o analiză detaliată o constituie europenitatea, dialogul sau mai bine zis lipsa de dialog dintre Est și Vest, distanța din ce în ce mai mare între cele două părți ale continentului. Față de experiența istorică și culturală a Europei de Est Occidentul a manifestat fie ignoranță, fie dezinteres. Eseurile de față conturează o perspectivă sumbră cu privire la evoluția culturală și politică a Europei Occidentale, pe care autorul o cunoaște la fel de bine, în calitate de emigrant³.

¹ *Ibidem*, p. 134.

² În accepțiunea lui L. Kołakowski, *Prezența mitului*, București, Curtea Veche, 2014.

³ În ajunul invaziei Germaniei naziste asupra Poloniei, J. Stempowski a trecut prin Carpați în Ungaria, unde a rămas o jumătate de an sub protecția unor munteni contrabandiști. În primăvara anului 1940 a plecat în Iugoslavia, apoi prin Italia, a ajuns în Elveția. S-a oprit la Muri lângă Berna, unde după 11 ani, a primit dreptul de cetățenie (apud Olejniczak, *op. cit.*, p. 16).